

ΠΟΙΚΙΛΑ

VARIA

ANNA MANΔΥΛΑΡΑ

Ο ΕΚΚΟΛΑΠΤΟΜΕΝΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ, ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ *ΝΕΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ*

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΓΑΛΛΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Ο/Η εκκολαπτόμενος ιστορικός είμαι εγώ. Θα ψευδόμεουν αν διεκδικούσα μια επιφανειακή ουδετερότητα, όπως κάνουμε, συνήθως, στα μαθήματα, μπροστά στις φοιτήτριες και στους φοιτητές μας, στο όνομα μιας κοινωνικής επιστήμης που ενώ δεν αναζητά, εδώ και πολλά χρόνια, τα εύσημα της μίας και μοναδικής αλήθειας, υπόρρητα αξιώνει την αντικειμενικότητα. Δεν είναι τυχαίο που το πολυδιαβασμένο δοκίμιο *Η γένεση του αρχείου*,¹ της Γαλλίδας ιστορικού Arlette Farge, εκκινεί από τον στοχασμό γύρω από την καθημερινότητα της έρευνας, μέσα σε ένα αρχείο· μια εμπειρία που δεν είναι μόνο διανοητική, αλλά βαθύτατα αισθητηριακή, καθώς διεγείρονται και κοπιάζουν τα μάτια, τα χέρια, η αναπνοή, από την υλικότητα χαρτιού ή δέρματος. Θα λέω, λοιπόν, εγώ, αναλαμβάνοντας την ευθύνη μιας υποκειμενικής αφήγησης, θα το λέω, ωστόσο, στο όνομα των φοιτητριών και των φοιτητών, για έναν σημαντικό λόγο: παρότι, η δική μου εμπειρία ανήκει πια στο παρελθόν, καθώς σήμερα οι εκκολαπτόμενοι ιστορικοί, διεξάγουν, σε μεγάλο βαθμό, την έρευνά τους διαδικτυακά, μέσα από τα ψηφιοποιημένα, ανά τον κόσμο, αρχεία, ωστόσο και το ψηφιοποιημένο αρχείο υπερβαίνει, με τον όγκο του και την διασπορά του, το μέτρο κάθε μεμονωμένου ερευνητή. Κατά συνέπεια, ο εκκολαπτόμενος ιστορικός είτε δουλεύει με φυσικό είτε με ψηφιοποιημένο αρχείο, θα έχει την αίσθηση της *βουτιάς*, της *κατάδυσης* ή ακόμη και του *πνιγμού*. Τότε θα αρχίσει να καταλαβαίνει τί ακριβώς είναι ένα Αρχείο.

1 Arlette Farge, *Η γένεση του αρχείου*, Αθήνα, Νεφέλη, 2004

Κυνήγι φαντασμάτων: Αρχεία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου της Μασσαλίας, Αρχεία του Νομού Bouches-du-Rhône

Η εκκολαπτόμενη ιστορικός ήμουν εγώ στα μέσα της δεκαετίας του 1990 στη Μασσαλία, μια εμβληματική μεσογειακή πόλη-λιμάνι, που αναδύει τις βαριές μυρωδιές της θάλασσας και που δουλεύεται, αιώνες τώρα, από караβοκύρηδες, ναυτικούς, εμπόρους, ατζέντηδες όλων των ειδών, λιμενεργάτες. Τα δικά μου ταξίδια στις *θάλασσες των Αρχείων* - αφού όπως παρατηρεί η Arlette Farge «*η θάλασσα είναι πάντα παρούσα. Εξάλλου, στους καταλόγους το αρχείο ευρετηριάζεται σύμφωνα με ναυτικές αναφορές, αφού υποδιαιρείται σε 'βυθούς': fond είναι το όνομα που δίνεται, στα γαλλικά, στα σύνολα των τεκμηρίων...*»² - ήταν αγωνιώδη παρά απολαυστικά, αφού έπρεπε μέσα σε δύο, το πολύ βδομάδες, κάθε φορά, να συλλάβω τον «χαμένο θησαυρό» μέσα στο μυαλό μου, να τον ανακαλύψω και να τον ερμηνεύσω, που ήταν γενικώς και αορίστως, οι «Έλληνες της Μασσαλίας κατά τον 19ο αιώνα». Κουβαλούσα, βέβαια, στην τσάντα μου το χαρτί πάνω στο οποίο, ο αείμνηστος ιστορικός Βασίλης Κρεμμυδάς, είχε κυριολεκτικά *ζωγραφίσει* στήλες που θα έπρεπε να δημιουργήσω όταν θα έβρισκα τα πλοία των Ελλήνων τα οποία έφταναν, όλο και περισσότερα, από το τέλος του 18ου και καθ' όλο τον 19ο αιώνα στο λιμάνι της Μασσαλίας.

Πρώτος μεγάλος σταθμός, λοιπόν, τα Αρχεία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου/Archives de la Chambre de Commerce et d'Industrie de Marseille, αφού, με τι άλλο θα ασχολούνταν οι πρωταγωνιστές μου παρά με το εμπόριο. Τα Αρχεία στεγάζονται στο Παλάτι του Χρηματιστηρίου/Palais de la Bourse, εύγλωττη ονομασία που αποτύπωνε την ακτινοβολία του μεσογειακού και παγκόσμιου εμπορίου της θαλασσοκράτειρας Μασσαλίας και της αναδύομενης πίστης αν όχι λατρείας του χρήματος και της δύναμής του! Δεν είναι στις προθέσεις μου να σας μιλήσω για την ιστορία του ίδιου του κτιρίου, αλλά η βαλκάνια επαρχιώτισσα που ήμουν - ακόμη είμαι αλλά για άλλους λόγους απ' αυτούς που νόμιζα τότε-, σκέφτηκε πως ήταν ιδιαίτερα τυχερή αφού το εντυπωσιακό Palais de la Bourse δεν μπορούσε παρά να κρύβει τον «χαμένο θησαυρό» του υλικού που χρειαζόταν.

Οποία αυταπάτη! Ο ευγενέστατος και τυπικότατος αρχειονόμος, αφού μου έδειξε τον κατάλογο των συλλογών, με παρότρυνε, συνωμοτικά, να επισκεφθώ το πραγματικό θησαυροφυλάκιο σχετικά με την έρευνα των Ελλήνων της Μασσαλίας: τα Αρχεία του Νομού «Bouches-du-Rhône», διότι εκεί εναπόκειντο τα νηολόγια, οι αιτήσεις υπηκοότητας, οι αποφάσεις των

² Arlette Farge, *ό.π.*, σ. 21-22.

εμποροδικείων, οι πτωχεύσεις των εταιρειών κ.λπ. Δεν υπήρχε καιρός για χάσιμο, ούτε για δεύτερη σκέψη αφού είχα ήδη αποθαρρυνθεί, επειδή ο μοναδικός τίτλος που μου κίνησε το ενδιαφέρον από τον κατάλογο, ήταν «Πόλεμος για την ανεξαρτησία της Ελλάδος, Έλληνες Κουρσάροι (1821-1832)». Εάν έπρεπε να ερευνήσω και τους Κουρσάρους, μπορούσα πάντοτε να επιστρέψω!

Μερικές αλλαγές μετρό κι έφθασα στο πολυπόθητο Αρχείο του Νομού Bouches-du-Rhône, 12.30 το μεσημέρι πια. Ένα γκριζο, ανώνυμο κτίριο όμοιο με το Δημαρχείο του Πειραιά, ας πούμε, της δεκαετίας του 1960. Ο θυρωρός, στην αρχή δεν κατάλαβε που ήθελα να πάω, απασχολημένος καθώς ήταν με τους δεκάδες αλλοδαπούς - μαγκρεμπίνους ή αφρικανούς - που γέμιζαν το ισόγειο, προφανώς για κάποιο σωτήριο χαρτί που θα αποδείκνυε την άγνωστη, στην Ευρώπη, ταυτότητά τους. Πήρα το ασανσέρ και μπήκα, επιτέλους, στο αναγνωστήριο. Μια ευρύχωρη παραλληλόγραμμη αίθουσα, με μεγάλα παράθυρα στη δεξιά πλευρά της, με ξύλινα τεράστια τραπέζια *φαγητού* και καμιά δεκαριά μεσήλικες - άνδρες κυρίως - σκυμμένοι πάνω σε ογκώδη βιβλία! Η χαρά της ζωής! Ευτυχώς, ο ευγενής επίσης αρχειονόμος, αποδείχτηκε λιγότερο τυπικός από τον πρώτο και γι' αυτό σωτήριος: μου εξήγησε την ιεροτελεστία της αναζήτησης, την ακριβή ώρα που έπρεπε να ξεκινάω την ημέρα μου ώστε να προλαβαίνω τις «παραγγελίες» του υλικού, και το σημαντικότερο, μου επιβεβαίωσε την ύπαρξη Ελλήνων στην Μασσαλία κατά τον 19ο αιώνα - σε πλοία, σε εταιρείες, σε βιοτεχνίες, σε αιτήσεις υπηκοότητας και σε τόσα άλλα. Αρκούσε να είχα όρεξη για δουλειά! Δεν μου είχε πει βέβαια το κυριότερο, πιθανότατα διότι το θεωρούσε αυτονόητο: οι Έλληνες δεν βρίσκονταν μαζεμένοι σε μία γωνιά περιμένοντας εμένα να τους αναστήσω, αλλά ήταν καταχωνιασμένοι ανάμεσα σε δεκάδες χιλιάδες ανώνυμους εμπόρους, караβοκύρηδες, μεσίτες, τραπεζίτες, χρηματιστές, όλων των εθνοτήτων που έζησαν, δούλεψαν και πέθαναν στην Μασσαλία του 19ου και του 20ου αιώνα. Ήταν, ωστόσο, και το πρώτο πράγμα που κατάλαβα όταν ένας από τους υπαλλήλους/αχθοφόρους με την άσπρη σκονισμένη ποδιά του, αράδιασε πάνω στο τραπέζι *φαγητού*, ένα ογκώδες δερματόδετο βιβλίο με κιτρινισμένες σελίδες: το πρώτο μου - αλλά όχι και το τελευταίο - νηολόγιο αφίξεων και αναχωρήσεων από το λιμάνι της Μασσαλίας.

Σιγά-σιγά, άρχισα να εξοικειώνομαι με τα ελληνικά ονόματα караβιών και караβοκυραίων γιατί όπως είχε ο τονίσει ο Βασίλης Κρεμμυδάς - και είχε φυσικά δίκιο - τα ελληνόκτητα πλοία χρησιμοποιούσαν πολλές και διάφορες σημαίες ακόμη και μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους. Υπήρχαν δεκάδες «Λεωνίδες», «Ασπασίες», «Αριστείδηδες», «Πηνελόπες»

και άλλοι τόσοι «Άγιοι Νικόλαοι», «Άγιοι Σπυρίδωνες» «Άγιοι Γεώργιοι» «Άγιοι Δημήτριοι» και «Άγιοι Κωνσταντίνου» αλλά το αγαπημένο μου πλοίο ήταν η «Απελπισία», ένα μπρίκι, 280 τόνων με 14 μέλη πλήρωμα που έπλεε στα νερά της Μασσαλίας το 1845. Ποτέ δεν έμαθα τίνος ιδέα ήταν η ονομασία και για ποιο λόγο είχαν βαφτίσει το καϊμένο το караβάκι, «Απελπισία»!³

Η Εκκλησία σώζει: το Αρχείο της Ορθόδοξης Εκκλησίας της οδού de la Grande-Armée

Όπου είχε δημιουργηθεί ελληνική εμπορική παροικία, τότε και σήμερα, υπήρχε κι Εκκλησία, όπως λέμε ότι «τα ετερόνυμα έλκονται»! Μην με παρεξηγήσετε, δεν είμαι αντικληρικαλίστρια ή άθεη. Ωστόσο, όπως κατάλαβα πολύ αργότερα, η επίπονη ίδρυση μιας Ορθόδοξης Εκκλησίας από ανθρώπους συντηρητικούς μεν, λάτρεις όμως του χρήματος και πραγματιστές, φανέρωνε πολύ περισσότερα από την απλή θρησκευόμενη καρδιά τους. Ήταν ένας ισχυρός θεσμός που συνένωνε την ιδεολογία, τον πολιτισμό και την εξουσία.

Το αρχαιακό υλικό που φυλάσσεται στην Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν αναμενόμενο και χρήσιμο για πολλαπλές αναγνώσεις: βιβλία βαπτίσεων, γάμων και θανάτων αλλά και καταστατικά και πρακτικά συνεδριάσεων του διοικητικού συμβουλίου το οποίο συγκέντρωνε όλες τις μεγάλες εμπορικές οικογένειες. Δεδομένης της εχθρότητας της γαλλικής κυβέρνησης προς τη δημιουργία ορθόδοξης Εκκλησίας, η χρηματοδότηση, η διοίκηση και η ανέγερση αυτού του ιδρύματος ελεγχόταν εξ ολοκλήρου από το μεγάλο ελληνικό κεφάλαιο. Η αξιοπρεπής, πειθαρχημένη και χαμηλών τόνων συλλογικότητα που θα εξασφάλιζε μεν τη θρησκευτική συνέχεια και έναν βαθμό εθνικής συνοχής και δεν θα απέκλειε, ταυτοχρόνως, την ενσωμάτωση στην μητέρα-πατρίδα Γαλλία, φαίνεται και στη κατασκευή και στην επιλογή της θέσης: η Εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, βρίσκεται στην καρδιά της παλιά εμπορικής συνοικίας της Μασσαλίας και κανένας φωτογράφος,

³ Για αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με την ελληνική παροικία της Μασσαλίας και τις δραστηριότητες εμπόρων/καραβοκύρηδων/βιοτεχνών κ.λπ., βλ. Anna Mandilara, *The Greek Business Community in Marseille, 1816-1900. Individual and Network Strategies*, European University Institute, Φλωρεντία 1999 και την αναθεωρημένη έκδοση στα ελληνικά Άννα Β. Μανδυλαρά, *Το Ταξίδι τους. Οι πολλαπλές ταυτότητες των Ελλήνων της Διασποράς. Μασσαλία, 19ος αιώνας*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2015.

όσο επαγγελματίας και να είναι, δεν μπορεί να την απεικονίσει ολόκληρη, έτσι στριμωγμένη που είναι ανάμεσα σε κατοικίες!⁴

Η πρώτη μου επίσκεψη στέφθηκε από μεγάλη επιτυχία, καθώς ο Αρχιμανδρίτης Κύριλλος ήταν η προσωποποίηση της τρυφερότητας. Αφού μου πρόσφερε γλυκό του κουταλιού στην εσωτερική αυλή με τα βασιλικά, μου υπέδειξε τα Βιβλία και με άφησε ελεύθερη να δουλέψω όπως νόμιζα. Μάλιστα, όταν του πρότεινα να βάλω κάποια χρονολογική τάξη στα ατάκτως ερριμμένα κατάρστιχα, φάνηκε ευγνώμων. Δυστυχώς, δύο χρόνια αργότερα ο πατέρας Κύριλλος είχε κοιμηθεί και ο νέος υπεύθυνος κληρικός (δεν συγκράτησα ποτέ ούτε το όνομά του), παρότι τελικώς με άφησε να κοιτάζω τα Βιβλία, ήταν εχθρικός και με ρώτησε αν ήμουν μία από τους Αναβαπτιστές! Η αλήθεια ήταν απλή και καθόλου μεταφυσική. Με την ανοχή του, προφανώς, τα Βιβλία μπαινόγβαιναν από την Εκκλησία προς χρήση κάποιων φίλων ιστορικών! Από τότε πήρα ένα καλό μάθημα το οποίο επαναλαμβάνω φορτικά στους φοιτητές με δικά μου λόγια ή με τα λόγια της Arlette Farge: *«το ζήτημα δεν είναι να ανακαλύψουμε μια για πάντα έναν θαμμένο θησαυρό που θα τον κερδίσει ο πιο πονηρός ή ο πιο περίεργος, αλλά να θεωρήσουμε το αρχείο στυλοβάτη που επιτρέπει στον ιστορικό να αναζητήσει μορφές γνώσης τις οποίες αγνοεί»*.⁵

Τα Αρχεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας της οδού de la Grande-Armée, όπως είναι γνωστή, μου έδωσαν την πρώτη βεβαιότητα ότι οι άνθρωποι που έψαχνα, είχαν όντως υπάρξει. Την δεύτερη και σημαντικότερη βεβαιότητα μου την παρείχαν οι τάφοι τους.

Η ευγλωττία των τάφων: carré 1 Ter dit des Grècs του κοιμητηρίου του Saint Pierre

Οι ιστορικοί της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας σπάνια ασχολούνται με τάφους την δεκαετία του 1990. Τουλάχιστον οι Έλληνες ιστορικοί. Θεωρείτο θέμα της Ιστορίας της Τέχνης. Όταν, λοιπόν, αποφάσισα να κάνω έναν ωραίο πρωινό περίπατο στο μεγαλύτερο κοιμητήριο της Μασσαλίας, δεν είχα κάτι συγκεκριμένο στο μυαλό μου. Η μέρα ήταν ηλιόλουστη και η πρόσβαση πολύ διασκεδαστική, αφού έφτανες με το τραμ κι έτσι μπορούσες να χαζέψεις τη διαδρομή. Μπήκα από κάποια είσοδο, μάλλον όχι την κεντρική, περπάταγα χωρίς σκοπό ανάμεσα στα μνήματα κι άρχισα να έχω ναυτία!

⁴ Για την Ορθόδοξη Εκκλησία της Μασσαλίας, βλ. Άννα Β. Μανδουλάρα, *ό.π.*, σ. 155-165, 352-356.

⁵ Arlette Farge, *ό.π.*, σ. 70.

Λίγο η απόλυτη ησυχία, λίγο η σκέψη του θανάτου, λίγο οι, δίχως τέλος, αλέες, με έκαναν να νοιώσω εγκλωβισμένη στο βασίλειο των νεκρών! Έπρεπε να ρωτήσω, τουλάχιστον, έναν ζωντανό, για το πού μπορεί να βρίσκονται οι τάφοι των Ορθόδοξων Ελλήνων. Και βρήκα κάποιον. Δεν θα το πιστέψετε, αλλά ήταν ένας καμπούρης που έσκαβε! Τελικά ο κινηματογράφος δεν λέει ψέματα: σ' ένα νεκροταφείο μπορείς πάντα να πετύχεις κάποιον που σκάβει και να είναι και καμπούρης! Μου είπε, λοιπόν, με την μαρσεγιέζικη προφορά του - που κάνει τα γαλλικά να ακούγονται σχεδόν σαν ιταλικά - ότι ήμουν πολύ κοντά στο «carré des Grècs»· θα έπρεπε, όμως, να είχα ειδική άδεια από τις οικογένειες των νεκρών, για να μου επιτραπεί η λήψη φωτογραφιών.

Έφτασα, με τα πολλά, κι εντυπωσιάστηκα τόσο από την ομορφιά των τάφων, του λαξεμένου μαρμάρου, που χωρίς δεύτερη σκέψη, άρχισα να τραβάω φωτογραφίες, στον έτσι κι αλλιώς, έρημο τόπο όπου βρίσκονται! Όλες οι μεγάλες οικογένειες που γνώριζα πια, ήταν εκεί. Μέχρι το τέλος της έρευνας δεν ασχολήθηκα με τους τάφους, δεν ήξερα πώς ακριβώς να τους χρησιμοποιήσω εποικοδομητικά. Η επαφή, ωστόσο, με τις ταφόπλακες, με την επιβλητική απουσία ζωής, με έπεισε ότι αυτός ο μικρόκοσμος δεν ήταν νεκρός, αλλά κοιμώμενος· με έπεισε, επίσης, να χρησιμοποιώ αυτή την πεποίθηση περισσότερο ως συνεχές όργανο ανακάλυψης παρά ως σταθερό πλαίσιο αναφοράς. Κι όταν ξαναδιάβασα το δοκίμιο *Οι τάφοι της Ραβέννας*, ένα από τα αγαπημένα βιβλία της νιότης μου, του Γάλλου ποιητή, μεταφραστή του Σαίξπηρ και ιστορικού της τέχνης Yves Bonnefoy, συναισθάνθηκα ότι «μπορείς να σκορπίσεις τις στάχτες των νεκρών στον άνεμο, να υποταχθείς στο θέλημα της φύσης, να ολοκληρώσεις τη φθορά του όντος. Στον τάφο, μέσα στην αποθέωση του θανάτου, υπάρχει κάτι που δηλώνει την απουσία και ταυτόχρονα διατηρεί τη ζωή. Λέει ότι η παρουσία είναι άφθαρτη, αιώνια. Μια τέτοια κατάφαση με διπλή σημασία είναι ξένη στην έννοια. Ποια έννοια θα μπορούσε να συνδυάσει ηθική κι ελευθερία;».⁶

Η ακατανόησία των ιδιωτικών φωνών: οι εμπορικές επιστολές του Δημήτριου Πετροκόκκινου

Τον Δημήτριο Πετροκόκκινο τον συνάντησα μια κρύα μέρα του Φεβρουαρίου του 1995, όταν επισκέφθηκα την απόγονό του κυρία De Broche και τον σύζυγό της Pierre de Broche des Combes στο μοντέρνο διαμέρισμά τους στην πολυκατοικία Le Corbusier στα μεγαλοαστικά περίχωρα της Μασσαλίας. Παρότι είχα φτάσει συστημένη από τον ιστορικό

⁶ Yves Bonnefoy, *Οι τάφοι της Ραβέννας*, Αθήνα, Γνώση, 1981, σ. 40-41.

Pierre Echinard, ως μια εκκολαπτόμενη ιστορικός που ενδιαφερόταν για την ιστορία της ελληνικής παροικίας της Μασσαλίας, δεν είχα ιδέα για το πώς θα μπορούσαν να μου φανούν χρήσιμες κάποιες σκόρπιες φωτογραφίες ή μια γενική συζήτηση με την τρισέγγονη ενός άγνωστου εμπόρου του 19ου αιώνα.

Την πόρτα άνοιξε η ίδια η κυρία De Broche και ενώ ήξερα πως μιλούσε μόνο γαλλικά, το γελαστό της πρόσωπο με τα μαύρα μάτια και μαλλιά, η επιθυμία της να με κάνει να αισθανθώ άνετα με τα λίγα – τότε – γαλλικά μου και οι ζωντανές της χειρονομίες, με καθησύχασαν, για άλλη μια φορά: είχαν όντως υπάρξει Έλληνες στη Μασσαλία! Αφού με ξενάγησε στο ιδιαίτερο διαμέρισμα και μιλήσαμε πολύ για τον Le Corbusier και την περίφημη πολυκατοικία του πίνοντας τον καφέ μας, έφερε ένα μικρό κουτί γεμάτο φωτογραφίες και γράμματα.

Απ' αυτό το παλιακό κουτάκι ξεπήδησε μια ιστορία που, χρόνια τώρα, αφηγούμαι αποσπασματικά. Μια ιστορία απλή, καθημερινή, που την αξία της αντιλαμβάνονται ίσως τελευταίοι απ' όλους οι επαγγελματίες ιστορικοί. Όχι γιατί δεν αγαπούν τους καθημερινούς ήχους και τις μυρωδιές παρελθουσών εποχών, αλλά επειδή, ζαλισμένοι από την βοή κρατικών εγγράφων, συμβολαιογραφικών πράξεων, νηολογίων, εμπορικών οδηγών, τιμών για σίτο και άλευρα, κωφεύουν στις σιγανές φωνούλες των ανθρώπων που τους μιλούν σε πρώτο πρόσωπο. Τελικά, όμως είναι, αυτοί οι ίδιοι ιστορικοί που μπορούν να τους ακούσουν αληθινά γιατί, καλύτερα από όλους, γνωρίζουν τον κόσμο τους, τα αποτυπώματα της ζωής τους μέσα από τα επίσημα έγγραφα και τις επίπονες έρευνες άλλων ιστορικών.

Οι εμπορικές επιστολές του Δημήτριου Πετροκόκκινου προς τον πατέρα του Μιχαήλ Πετροκόκκινο,⁷ στην δεκαετία, επαναλαμβάνω, του 1990, ήταν το πιο ακατανόητο πρωτογενές υλικό. Οι κοινωνικές επιστήμες δεν είχαν εμπλουτιστεί με τις αναλύσεις της λογοτεχνικής κριτικής, ούτε η ιστοριογραφία είχε ασχοληθεί με τις θεωρητικές και μεθοδολογικές διαστάσεις της επιστολογραφίας.

Δεν ξέρω αν «βρισκόμαστε πλέον μακρινά από την εποχή που ο Κ.Θ. Δημαράς διατύπωνε με βεβαιότητα την ύπαρξη ενός χωριστού γραμματειακού είδους, του επιστολικού»⁸ όπως σημειώνει η Δήμητρα Βασιλειάδου στο πρόσφατο βιβλίο της *Στον Τροπικό της Γραφής. Οικογενειακοί δεσμοί και*

⁷ Άννα Μανδylάρá, «Αγαπητέ Πάτερ Προσκυνώ»: Η εμπορική επιστολή: Έγγραφο, Κείμενο- Τεκμήριο, *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, «Νεοελληνική Επιστολογραφία (16ος-19ος αιώνας)»*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 329-338.

⁸ Δήμητρα Βασιλειάδου, *Στον τροπικό της γραφής. Οικογενειακοί δεσμοί και συναισθήματα στην Αστική Ελλάδα, 1850-1930*, Αθήνα, Gutenberg, 2018, σ.212-213.

συναισθήματα στην Αστική Ελλάδα, 1850-1930, πάντως εκείνη την εποχή υπήρχε μόνο η Νεοελληνική επιστολογραφία του Κ.Θ.Δημαρά⁹ και το πρωτοποριακό, κλασικό, πλέον σήμερα, βιβλίο του Παναγιώτη Μουλλά, *Ο Λόγος της Απουσίας. Δοκίμιο για την Επιστολογραφία με Σαραντά Ανέκδοτα Γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*.¹⁰ Τα δύο αυτά βιβλία, καταρχήν, στάθηκαν πολύτιμοι οδηγοί στην κατανόηση των εμπορικών επιστολών που δεν απευθύνονταν σε μένα.

Το θέμα είναι τεράστιο, εδώ μόνο να σημειώσω ότι η υλικότητα των επιστολών (το χαρτί, η σφραγίδα, οι προσφωνήσεις, οι υπογραφές), οι επιστολικοί κώδικες, και φυσικά, το περιεχόμενο, αποτέλεσαν το «πεδίο δοκιμής» ιδεών, νοημάτων, συμπεριφορών και νοοτροπιών των Ελλήνων επιχειρηματιών της Μασσαλίας και όχι μόνο. Φαίνεται πως είχα συγκροτήσει ένα, ανάμεσα στα πολλαπλά, «εγώ», του Δημητρίου Πετροκόκκινου μέσα από ένα κατακερματισμένο αλλά πλούσιο υλικό. Το πρώτο εγχείρημα ήταν η κριτική ανάλυση και ερμηνεία του πλαισίου αναφοράς της αλληλογραφίας του, διότι όπως σαφώς διατύπωνε ο Παναγιώτης Μουλλάς, «Γράφω σε κάποιον μπορεί να σημαίνει γράφω ανάλογα με κάποιον, αλλά και κάτι περισσότερο, ως έναν ορισμένο βαθμό: γράφω μαζί με κάποιον».¹¹

Στη συγκεκριμένη αλληλογραφία βρίσκουμε στην καρδιά ενός «διαλόγου». Ενώ είχα μόνο την «παθητική αλληλογραφία» του Μιχαήλ Πετροκόκκινου, δηλαδή τα γράμματα που έλαβε από τον γιο του, τη συγκεκριμένη περίοδο, δεν διάβαζα έναν μονόλογο του υιού Δημήτριου, αλλά τις απαντήσεις στα γράμματα του πατέρα του.¹² Πρόκειται για ιδιωτική συλλογή 140 επιστολών, των τεσσάρων ή πέντε πυκνογραμμένων σελίδων η καθεμία κατά μέσο όρο (υπάρχουν κάποιες μονοσέλιδες και μερικές των οκτώ και εννέα σελίδων). Οι μισές περίπου επιστολές είναι γραμμένες στα ελληνικά και οι άλλες μισές στα γαλλικά· όλες είναι χειρόγραφες. Και ένα σημαντικό στοιχείο, σπάνιο για τέτοιου είδους κείμενα που βρίσκονται διεσπαρμένα σε πολλές συλλογές: αποτελούν μια ολοκληρωμένη σειρά δύο χρόνων, των ετών 1843 και 1844.

⁹ Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνική επιστολογραφία*, Αθήνα, Αετός, 1950.

¹⁰ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1992.

¹¹ Παναγιώτης Μουλλάς, *ό.π.*, σ. 166.

¹² Η «ενεργητική» αλληλογραφία, δηλαδή οι επιστολές που αποστέλλονται, αντιγράφονταν συνήθως σε μεγάλα κατάστιχα και σώζονται σπάνια σε ιδιωτικές συλλογές· έτσι -λόγω όγκου- διασώζονται συνηθέστερα τα λυτά γράμματα που έλαβε ο παραλήπτης, η «παθητική αλληλογραφία». Βλ. Άννα Μανδυλάρη, *ό.π.*, 334-336.

Προσωρινός επίλογος

Κάθε επίλογος είναι προσωρινός. Μοιράστηκα μαζί σας μία εμπειρία, την έρευνα στα δημόσια και ιδιωτικά αρχεία της Μασσαλίας της δεκαετίας του 1990, η οποία αποτελεί και διαβατήρια τελετή για έναν ή μία εκκολαπτόμενη ιστορικό. Το αρχείο, προϋποθέτει την θεσμοθέτηση των εθνικών ή άλλων Αρχείων δηλαδή την εξέλιξη των εθνών-κρατών, προϋποθέτει επίσης τον αρχειονόμο, το χέρι που συλλέγει και ταξινομεί.

Ωστόσο, η δική μας δουλειά, η δουλειά του ερευνητή/ιστορικού, δημιουργεί κάθε φορά κι ένα νέο *αρχείο*. Στη δική μου περίπτωση το *Αρχείο των Ελλήνων εμπόρων της Μασσαλίας του 19ου αιώνα*. Κρατήθηκα μακριά από το αρχείο-καθρέφτη απ' όπου αντλούμε μονάχα πληροφορίες και από το αρχείο-απόδειξη που ολοκληρώνει τα στοιχεία με ύφος που λέει ότι ξεμπερδέψαμε μια για πάντα με το υλικό. Αν ο εκκολαπτόμενος ιστορικός κατανοήσει ότι δεν φτάνει μια βουτιά στη θάλασσα του πρωτογενούς υλικού, αλλά ότι πρέπει να πραγματοποιεί συχνές καταδύσεις, σε όλη του τη ζωή, τότε βρίσκεται σε καλό δρόμο. Διότι, για να τελειώσω, όπως ξεκίνησα, με τις σκέψεις της Arlette Farge: «*Ιστορία δεν είναι η ισορροπημένη αφήγηση της συνισταμένης των αντιθετικών ρευμάτων, αλλά η συνείδηση των ανωμαλιών της πραγματικότητας τις οποίες αναγνωρίζουμε μέσα σε ανόμοιες λογικές που συγκρούονται μεταξύ τους*».¹³

¹³ Arlette Farge, *Η γεύση του αρχείου*, ό.π., σ. 99.